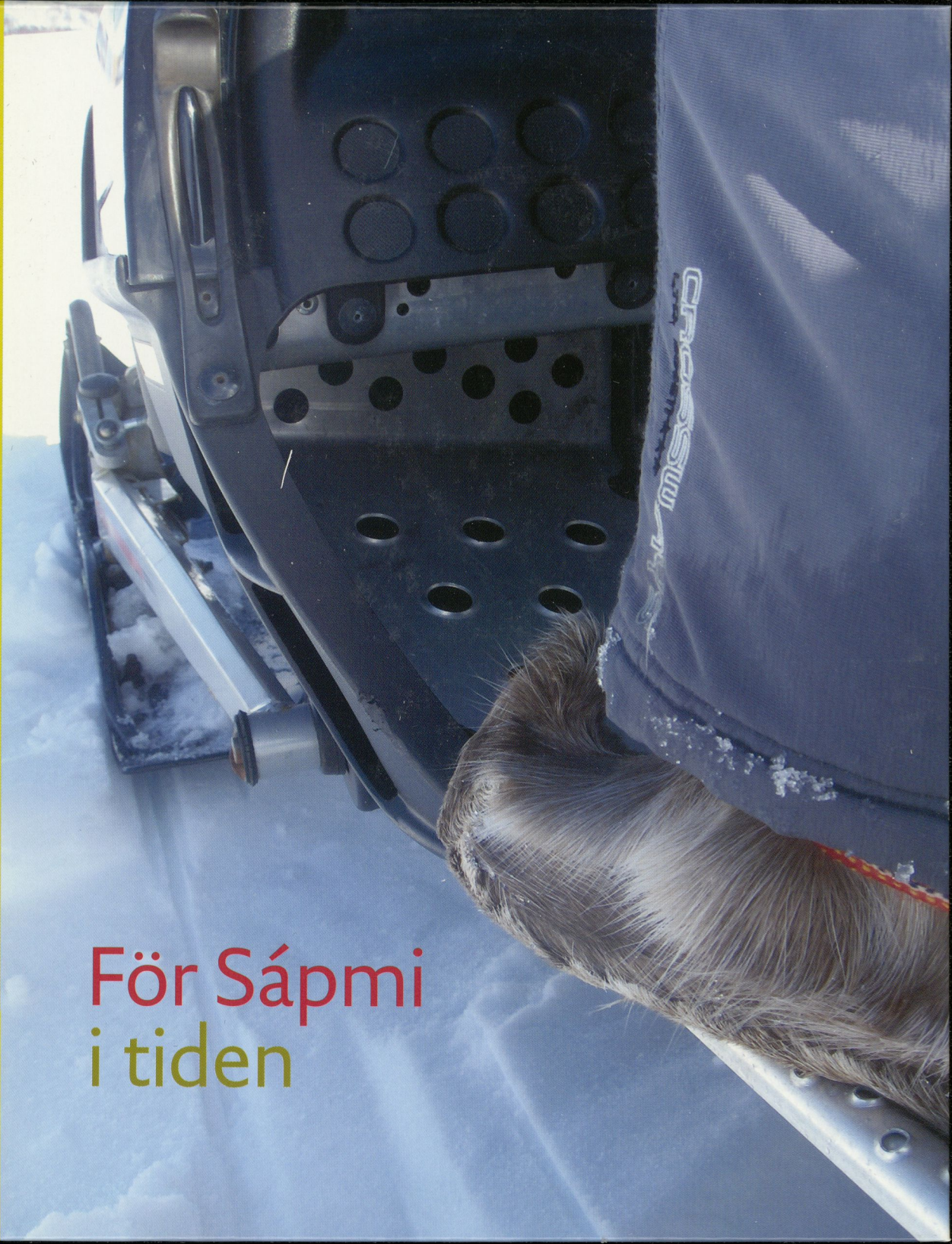

För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéén

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvé
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Héléne Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvé

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8

Samerna i den kulturella konstruktionen av territoriet

Samerna hade redan från början en framträdande plats på Nordiska museet. Att så var fallet hänger samman med att museets tillkomst var del av ett större samhällsligt fenomen. Museerna och kulturen spelade nämligen viktiga roller i en av de stora historiska processerna under 1800- och 1900-talen – skapandet av territoriet. Kanske låter det konstaterandet främmande i vår tid. Det beror dels på att vi har förbisett att territoriet är en process, det vill säga att dess innebörd är föränderlig genom historien. Dels beror det på den pågående upplösningen av etablerade gränser och av nationalstatens territorium, som länge har varit en självklarhet. Idag formas nya nätverk, nya gemenskaper och kanske nya former av territorier. I den processen frestas vi lätt att tro att den historia som vi å ena sidan tar avstånd från och som vi å andra sidan vill vara en del av har sett likadan ut i de olika europeiska länderna. Alla nationer har dock inte haft samma förhållande till det egna territoriet. Detta faktum har haft avgörande betydelse både för enskilda länders historiska utveckling och för vad som an-

LARS JÖNSES är antikvarie vid Dalarnas museum. Hans forskning är inriktad på friluftsmuseer och turism i den kulturella konstruktionen av territoriet i Sverige och övriga nordiska länder.

Samerna som en del av svensk kulturhistoria. En av de sex första utställda scenerna i Skandinavisk-etnografiska samlingen 1873–74. Foto R. Söderblom, © Nordiska museet.

setts vara den egna kulturhistorien, och därmed för vad som visas på museum.

Nordiska museet och vandringen genom nationen

Nordiska museet öppnade i början av 1870-talet under namnet Skandinavisk-etnografiska samlingen. Utställningarna bestod främst av sex stycken »bilder« placerade i två olika byggnader mitt i den svenska huvudstaden. Bilderna var konstruerade stuginteriörer från Skåne, Halland, Södermanland och Hälsingland samt två landskapsscener, den ena från Hälsingland och den andra från Lule lappmark, där den senare visade samer under höstflyttningen. Utställningarna kan ses som en form av medborgarfostran. Besökaren kunde från Drottninggatan i Stockholm vandra in i Skåne och vidare upp genom södra hälften av landet. I nästa byggnad fortsatte vandringen genom norra Sverige. Väl ute på gatan igen hade besökaren längs vandringen mött olika kulturer som representerade olika delar av den svenska statens territorium. Besökaren hade i själva verket byggt ihop sin nation och sitt landområde med hjälp av kulturhistoria.

Det var medborgarprincipernas framväxt som kom att sätta ljuset på problemet med territoriet under 1800-talet. Nationalismen blev ett svar på de växande kraven på medborgarrättigheter från industrisamhällets nya sociala grupper. Det främsta sättet att skilja de nya medborgarnationerna från varandra blev deras markområden. Ett problem var att de befintliga fursteterritorierna bar med sig en historisk barlast, som betydde att en förändring av dessa var mycket invecklad. Om den nya nationella gemenskapen fann sig sittandes med fel territorium kun-

de det komma till en punkt då någon grep till vapen för att komma till rätta med problemet. Så kom det sig att man började upptäcka, beskriva, försvara och föra krig om områden av symboliska skäl. I och med nationalismen uppstod därför ett nytt slags territorium som i det närmaste kom att betraktas som heligt.

Nationernas nya former av territorier måste skapas och kulturen blev ett nytt och mycket viktigt moment i den uppgiften. En betydelsefull innebörd i Artur Hazelius museiprojekt var att han öppnade ett nytt symbolfält för nationell konkurrens, i första hand genom att samla in och ställa ut det försvinnande ståndssamhällets materiella kultur. Det är viktigt att komma ihåg att den svenska nationens territorium vid mitten av 1800-talet alls inte var en självklarhet. Så föreslog exempelvis den populära skandinavistiska rörelsen en nationell gemenskap som sträckte sig över flera olika stater. I den strävan var Hazelius själv en hängiven aktör och det integrationsredskap som han då främst ägnade sig åt var frågan om ett gemensamt skandinaviskt språk. Samtidigt som skandinavismen havererade under 1860-talet lade Hazelius språkfrågan åt sidan och påbörjade i stället sitt museiprojekt. Helt och hållet släppte han dock inte tanken på grannländerna.

Skandinavisk-etnografiska samlingen tog i första hand sikte på ett Sverige inom de gränser som hade blivit ett faktum år 1809. Museets namn pekade emellertid på att helheten omfattade Sverige och Norge, brödraländerna. Den fortsatta utvecklingen av verksamheten kom att innesluta fler kringliggande områden. Den idé om brödraländerna som museet uttryckte kom därför att omfatta Norden i en vid betydelse.

För att göra idén tydligare ändrades namnet 1880 till Nordis-

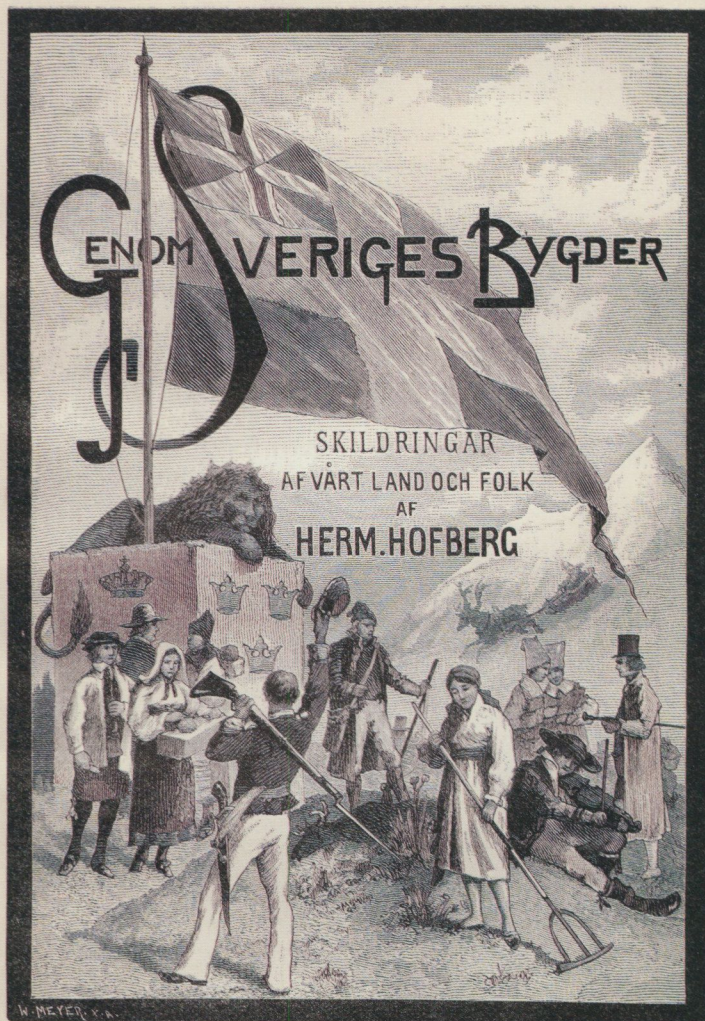
ka museet. Ju mer tillspetsad frågan om genomdrivandet av demokratin blev mot slutet av 1800-talet, desto större blev också kraven på en tydligare definition av det egna territoriet. Idén om brödraländerna och unionen med Norge tycktes inte bli lösningen på den frågan. Därmed blev också det kulturhistoriska sammanhang som Nordiska museet formade för otydligt. Det skulle visa sig att Artur Hazelius hade ett svar även på det problemet: friluftsmuseet Skansen.

Kulturhistorien och territoriet

I ståndssamhällets kultur visade det sig att särskilt allmogekulturen genom de historiska landskapen hade en smidig koppling till territoriet. Nordiska museets interiörer och landskapsscener som förevisade allmogekultur skulle vara typiska för respektive landskap: stugan från Ingelstads härad representerade Skåne, Bålastugan från Årstads härad representerade Halland, interiören från Delsbo representerade Hälsingland liksom även landskapet från Järvsö och Bjuråkers socknar.

Det omfattande inslaget från Hälsingland antyder att det fanns ett problem med att få med norra Sverige. Intresset för ståndssamhällets materiella kultur medförde nämligen en inriktning på bebyggda områden och i Sverige var norra hälften av landet endast glest befolkat. Hälsingland kunde visserligen genom Hälsingelagens historiska koppling till stora delar av norra Sverige spela en viss roll för representationen av Norrland. Det krävdes emellertid en starkare kulturell koppling om nationen skulle kunna hävda den nordligaste delen av landet. Det är i det här sammanhanget samerna får en framträdande roll i svensk kulturhistoria.

Titelsida till Herman
Hofbergs bok om
Sveriges land och
folk som kom i flera
upplagor 1872–1898.
I bakgrunden är
samerna i full färd
med att täcka in de
svenska fjällen.

Stockholm. Albert Bonniers förlag.

Samerna som territorietäckare

Historiskt hade samernas samhälle delvis fungerat som en form av förflyttningssystem fram och tillbaka över skandinaviska halvön. Samernas rörliga levnadsmönster över stora delar av den fjällvärld som annars knappt hyste någon befolkning gjorde att de blev perfekta »territorietäckare« i idén om Sverige. Det var i den rollen som de framställdes i den första utställningen på Skandinavisk-etnografiska samlingen. Det var sammen som nomad som blev intressant i skapandet av det svenska territoriet och därmed också för svensk kulturhistoria. Den renskötande förflyttande sammen blev en stereotyp för samerna.

I bygget av den samiska utställningen på museet hade Hazelius haft hjälp av flera kännare av Lappland. Bland dem fanns Lotten och Gustaf von Düben, som hade rest i Lappland på 1860-talet. Lottens fotografier från resan blev förebilder i Hazelius arbete. Ett allvarligt hot mot tanken på samernas betydelse i konstruktionen av ett svenskt område var att de kunde upphöra att vara nomader. Hotbilden återkommer i många av tidens diskussioner och identifierades dels som det moderna industrisamhällets frammarsch, dels som Rysslands och Norges stängning av gränserna. Det förra fick till följd att den renskötande sammen gavs en särskild status. Det senare ledde till en tidig form av regionalpolitik till stöd för förflyttning av de drabbade renskötande samerna till andra delar av den svenska fjällkedjan.

Gustaf von Dübens bok *Om Lappland och lapparna* från 1873 formulerar delvis i ord det som Hazelius utställning visade. Författaren argumenterade för att det var samerna som hörde hemma i fjällen, bland annat av historiska skäl. Om samerna skulle kunna täcka in det nordligaste territoriet krävdes det också enligt von Düben att de var nomader och renskötare.

Ingen annan grupp kunde klara den uppgiften. Samerna hade alltså en speciell uppgift i Sverige. Nybyggaren däremot hade ingen framtid i Lappland, hävdade von Düben. Det sistnämnda illustrerades i boken med en bild på ett nybygge i ruiner.

Samerna som nationella föredömen

En viktig fråga var om samerna kunde uppfylla den tilldelade rollen att täcka in och hävda den nordligaste delen av landet. I litteratur och beskrivningar återkom man ofta till hur fåtaliga de var. Prognosen för framtiden tycks ha varit dyster. Andra sektorer i stat och samhälle förde fram satsningar som nybyggare, nationalparker, särskilda vetenskapliga forskningsobjekt och turism för att hävda territoriet i norr. Vissa av satsningarna skulle i realiteten komma att motverka varandra.

En viktig komponent i territorieskapandet var att producera kartor och fastställa namn på geografiska platser. På Generalstabens nya karta över Norrbotten år 1904 var de flesta namn i fjällkedjan samiska och i övrigt ofta finska. Diskussionen om kartan förefaller ha utspelat sig kring frågan om hur de samiska – eller de finska – namnen skulle stavas, inte att de användes. En ivrig debattör i sammanhanget var statsgeologen och Norrlands-kännaren Fredrik Svenonius, som också var aktiv inom Svenska Turistföreningen – en av tidens viktiga aktörer i norra Sverige.

Svenska Turistföreningen, STF, som bildades 1885 kom att fungera som en parallell aktör till Nordiska museet och senare till Skansen. Där museerna främst ägnade sig åt kulturhistorien och bygden, koncentrerade sig STF till en början på det obebyggda Sverige och framför allt på fjällkedjan. STF:s verksamhet handlade i realiteten om medborgarfostran och turismen

LAPPAR MED RENAR.

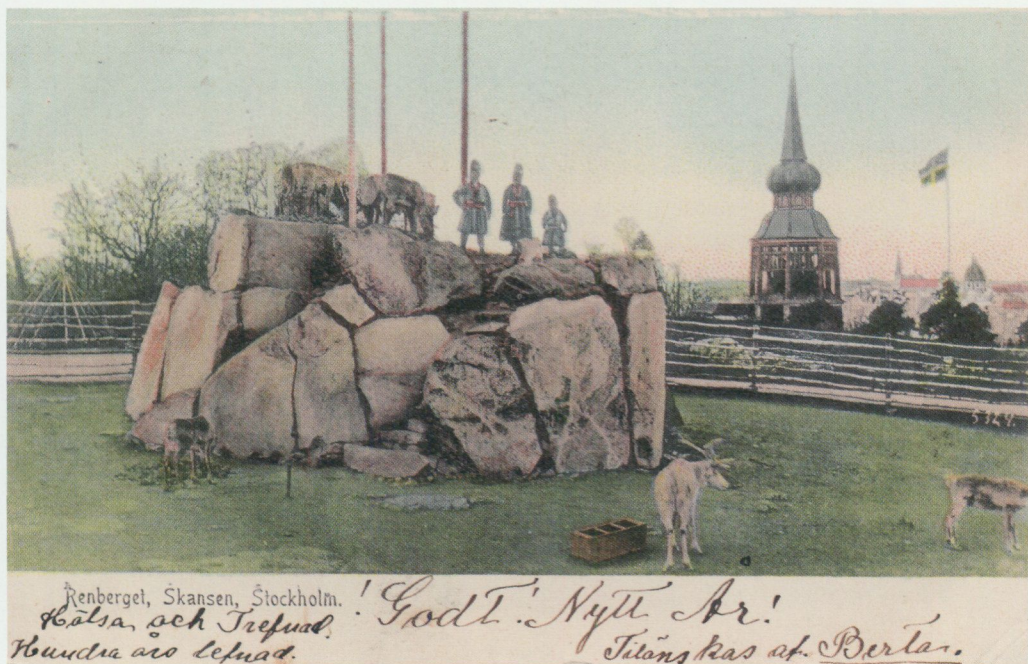
»Lappar med renar«, plansch av Johan Tirén i bokverket *Bilder från Skansen. Skildringar af svensk natur och svenskt folkliif* från 1893. Bokverket uttrycker den idé om överensstämmelse mellan Sveriges territorium och Skansen som man ville sprida. Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

sågs som ett medel som skulle tjäna föreningens motto »Känn ditt land«. Precis som vandringen på Nordiska museet syftade till att bygga ihop det egna landet var målet med vandringen i fjällen att förmedla kunskapen om Sveriges land. Vandringen sågs som en etablerad patriotisk och nationalistisk handling. För STF var dock det viktigaste inte att få ut stora skaror av befolkningen på fjällvandring. STF sysslade i själva verket med symbolisk turism och byggandet av symboliska vandringsleder. Det var berättelsen om vandringarna och lederna via publikatio-

ner och fotografier för en större allmänhet som var huvudsaken.

Fjällvandringen skulle följaktligen inte ske på måfå. De första vandringsleder som STF ordnade i slutet av 1880-talet kan betraktas som komplement till Nordiska museets utställningar. Lederna byggdes för att främja idén om samhörigheten mellan Sverige och Norge. De skulle kunna kallas för brödralandsleder fastän STF själv aldrig använde den benämningen. Meningen var att turisten skulle vandra över fjällen i östvästlig riktning mellan det svenska och det norska territoriet. I berättelserna om vandringarna beskrevs hur man vid korsandet av riksgränsen skålade i fjällbäcksvatten för Sverige och för Norge och konstaterade att deras respektive territorier var korrekta till sin utsträckning och att länderna hade en fredlig relation – de var syskon, brödraländer.

I början av 1890-talet ändrade Turistföreningen vandringsriktningen och påbörjade i stället anläggandet av leder i nord-sydlig riktning helt och hållet inom Sveriges gränser. »Brödralandslederna« övergavs och fick förfalla. Det var nu Tretriksroset uppfanns fast man till en början inte riktigt visste var det låg. Det hade främst en symbolisk funktion med andemeningen att ryska imperiet sträckte sig hit men inte längre. På ett av STF:s årsmöten i början av 1890-talet lästes en poetisk allegori upp. Handlingen utspelade sig på Tretriksroset där de symboliska gestalterna Svea och Nore bryter sin förlovning och skiljs åt inför en på roset sittande yngling. En örn dyker upp österifrån och deklarerar för den ledsna ynglingen att om man inte vill vakta sitt land är man välkommen att söka skydd under örnens vingar. Då kommer samernas huldra fram och berättar historien om samefolket. Hon uppmanar slutligen ynglingen att älska sitt land så som samerna gör. Örnen drar iväg i vredesmod och

De svenska fjällen och dess invånare. Del av utställningen om Lappland och samerna på Skansen i Stockholm. Vykort från sekelskiftet 1900. Privat ägo.

berättelsen slutar med att ynglingen med glädje och ny kraft ser framtiden an. Efter uppläsningen höjde årsmötesdeltagarna sina glas och utbringade en skål för samerna.

Samerna kunde således betraktas som förebilder i nationsbygget. Den i STF aktive Fredrik Svenonius menade att samerna också var föredömen för fjällvandrarerna. Genom att de rörde sig från fjäll till fjäll lärde de känna och älska sitt land. Det var också målet för turismen.

Turistföreningens ändrade vandringsriktningar var ett tecken på att territorieskapandet helt inriktades på det egna landet.

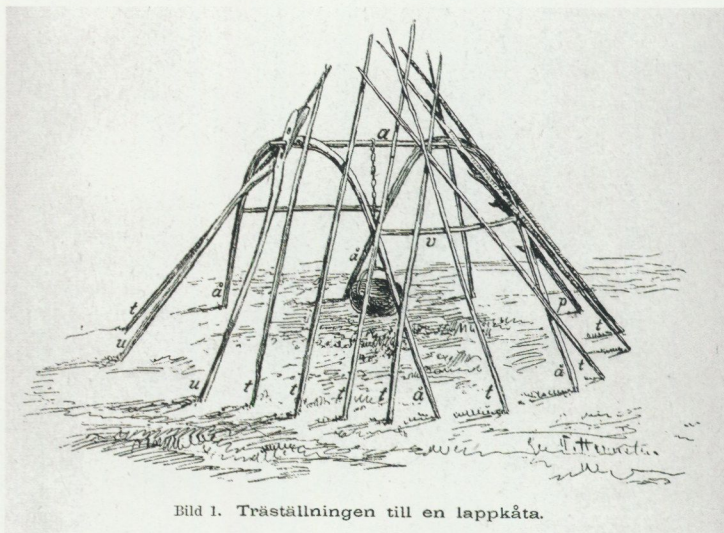

Bild 1. Träställningen till en lappkåta.

Upplysning om samisk byggnadskultur i *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1892.

Det territorium som år 1809 hade tillkommit i stort sett genom en slump började i slutet av 1800-talet omvandlas till något okränkbart. Norge och unionen var inte längre av så stort intresse. Parallellt med STF:s förändring utvidgades Nordiska museet genom etableringen av friluftsmuseet Skansen år 1891. Från stuginteriörer tog Hazelius nu steget till att samla och ställa ut hela byggnader. Hazelius var själv av den åsikten att museets samlingar från norra Sverige var mycket ofullständiga. Det hindrade inte att samerna även på Skansen fanns med från början. En stor del av förarbetet till uppförandet av samiska byggnader och samlingar på Skansen utfördes genom jägmästaren Hugo Samzelius expeditioner till lappmarkerna i början av 1890-talet. Förhållningsordern från Artur Hazelius var att

Lappläger vid Rautasvuoma, Lappland

Med enkla medel överlämnas budskapet om samerna som utmärkande för en del av landet Sverige. Vykort och kuvert från Svenska Turistföreningens turiststation vid Abisko från början av 1900-talet. Privat ägo.

skaffa material som var representativt för olika samiska folkgrupper och för olika lappmarker. Det var inte det pittoreska eller det exotiska som var intressant.

Skansen gjorde sensation i samtiden. Anledningen var att stugorna fungerade som symboler för olika geografiska områden, vilka vanligen men inte alltid var lika med de svenska historiska landskapen. Tillsammans bildade byggnaderna en helhet. Genom att vandra från byggnad till byggnad kunde besökaren lägga ihop det svenska territoriet, det egna landet. Idén var att Sverige utgjorde en mosaik av olika kulturer som representerade olika områden. Skansen kom därigenom att fungera som en tydlig modell av landet.

Nationens territorium eller territoriets nation?

Samtidigt som den svenska demokratiska nationalstaten etablerades inträffade genombrottsfasen för det närmast heliga territoriet. Landet skulle upptäckas, beskrivas och kunskapen om det skulle förmedlas till varje medborgare. Varje tumsbredd av det skulle också försvaras vilket anläggandet av Bodens fästning kring år 1900 var ett uttryck för. Den svenska inställningen kan formuleras som att här fanns ett territorium som man skulle skaffa en nation till. Alla som bebodde 1809 års landområde var svenskar. På motsvarande sätt blev svensk kulturhistoria allt inom 1809 års gränser. På Skansen uppfördes aldrig några byggnader som skulle representera forna delar av det svenska riket såsom Finland eller Sveriges utbredning under stormaktstiden. Vastveitloftet fick påminna om unionen med Norge, men det blev en rätt bortglömd byggnad. Språket var aldrig avgörande för bestämningen av den svenska geogra-

fin, även om det svenska språkets ställning småningom blev allenarådande.

Det svenska förhållandet till territoriet var i själva verket en extrem variant. I de flesta andra europeiska länder har problemet varit mer av det omvända slaget: man hade en utvecklad nationalism eller en nation som man skulle skaffa ett territorium till. En motsvarande tysk vandring för att fostra medborgarna skulle aktualisera historien om det tyska folket eller det germanska språket, vilket gjorde frågan om territoriet mycket mer problematisk. De nordiska grannländernas förhållande till sina respektive territorier skilde sig också från det svenska. I uppbyggnaden av friluftsmuseet på Bygdøy i Kristiania/Oslo fanns inte samerna med, vilket speglar att samernas ställning i det norska nationsbygget har varit annorlunda. På friluftsmuseet på Fölisön utanför Helsingfors var samerna visserligen representerade men i det finska territorieskapandet var idén om den finska barrskogen bestämmande, något som saknar motsvarighet i Sverige.

Samerna var av fundamental betydelse för skapandet av den svenska nationalstaten och för vad som skulle utgöra en svensk kulturhistoria. I Sverige blev konstruktionen av territoriet i stort sett klar ett stycke in på 1900-talet. Det förorsakade ingen strid och småningom blev det svenska territoriet en självklarhet. I stället kunde man från 1930-talet koncentrera sig på bygget av välfärdsstaten. I vilken utsträckning olika grupper av befolkningen blev en del av den utvecklingen är en historia för sig. Idén om nationen och dess gränser är sedan slutet av 1900-talet i sönderfall, men i de nya kulturmöten som pågår i Europa bär vi alla med oss olika historier om förhållandet till det egna territoriet och den egna kulturhistorien.